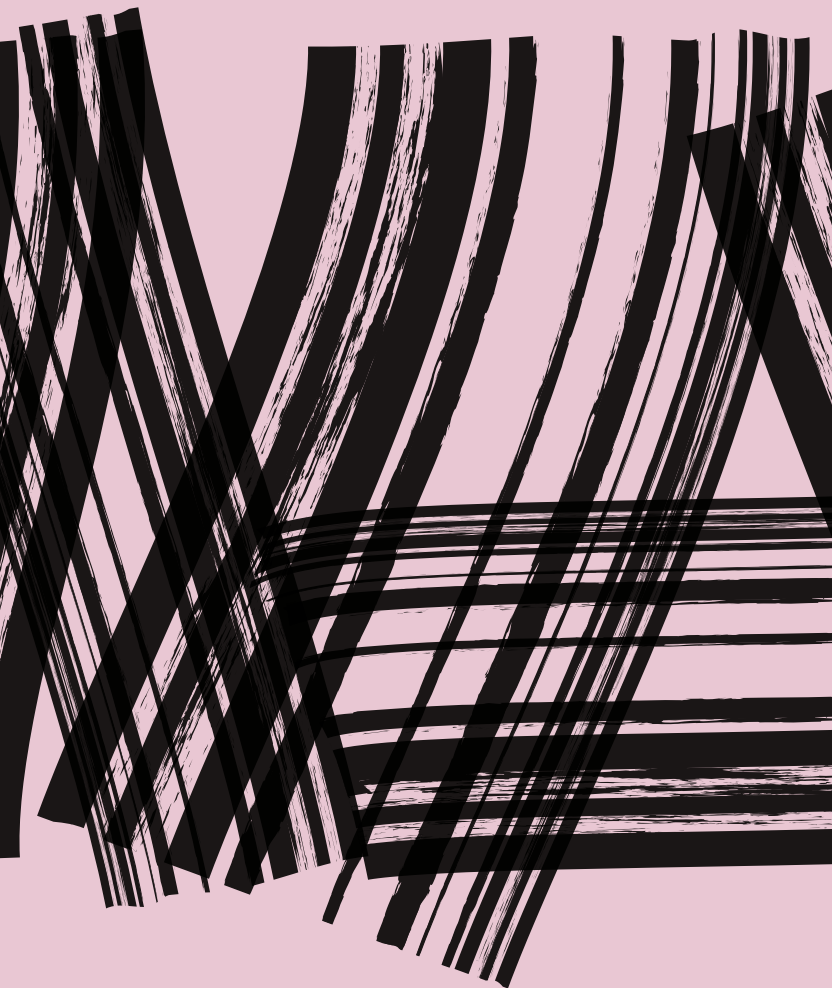

Белешке о
(јосџ)јуџословенском
женском акџивизму и
феминисџичким јолиџикама

ВЈОЛЦА КРАСНИЋИ И ЈЕЛЕНА ПЕТРОВИЋ

САДРЖАЈ

- 5 Женско у поствремену и у постпростору,
Дубравка Стојановић
- 15 БЕЛЕШКЕ О (ПОСТ)ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ЖЕНСКОМ
АКТИВИЗМУ И ФЕМИНИСТИЧКИМ ПОЛИТИКАМА,
ВЈОЛЦА КРАСНИЋИ И ЈЕЛЕНА ПЕТРОВИЋ
- 16 Увод: Политичко је лично
- 20 (Не)могући квантитативни/активистички
и феминистички речник појмова
- 24 *Шта је остало од феминистичке
левице?*
- 38 *Чега је име данас раи?*
- 44 *Шта је смисао слободе?*
- 47 Женски активизам између колективних
пракси и индивидуалног рада
- 48 *Жене Балкана за мир: Активисткиње
прелазе границе*
- 55 *Женски суд за бившу Југославију:
Тражење правде, истине и
активне сећања*
- 60 *Још једна прича о женама на Косову
у социјализму: Сива зона у међупростору*
- 63 *Уметност као активизам: Индивидуални
рад уметница на Косову и у Србији*
- 67 Нараџа о женском активизму на Косову
и у Србији
- 79 Завршна белешка о заједничкој
будућности еманципације
- 87 БИБЛИОГРАФИЈА
- 93 КРАТКЕ БИОГРАФИЈЕ АУТОРКИ
- ИМПРЕСУМ

Белешке о (пост)
југословенском женском
активизму и
феминистичким
политикама

*Вјолца Краснићи и
Јелена Пејровић*

Фондација
Јелена Шанџић

*Женско у њосѡвремену
и у њосѡросѡору*

Дубравка Стојановић

Женско је политичко. Тако би могла да гласи парафраза парафразе познатог слогана из 1968¹ којим Јелена Петровић и Вјолца Краснићи започињу уводну студију књиге *Белешке о (јосипљ) јујословенском женском акљивизму и феминисљичким јосипљикама*. То истовремено значи да је женско питање увек било изразито политичко питање, али и да су се и сва друга политичка питања увек прелама на питању положаја жена. И да и једно и друго, и политичко и женско, боље видимо и разумемо кад их прожмемо, кад их гледамо у симбиози.

Женско је ишло и уз политичко. Од када је у 19. веку први пут постављено женско питање, оно се увек везивало за друга, блиска, „братска“, „сестринска“ питања. Прво се, логично, везало за идеју социјализма, јер се веровало да ће класно ослобођење нужно донети слободу женама. У нешто слично поверовало се и приликом везивања за идеју национализма 19. века – да слободна нација доноси слободу и женама. И покрет деколонизације имао је снажни женски печат, уз уверење да ће се жене ослободити осло-

¹ „Лично је политичко“, односно „Политичко је лично“.

бађањем од метрополе. И либерализам с фокусом на слободног појединца обећавао је у свом програму слободну појединку. И демократија с принципом општег, па и женског права гласа, изгледала је као добра савезница. Политичке везе између тих идеологија и женског покрета биле су јасне, али је у свему томе женско питање остајало као привезак, као нешто што ће тек произаћи из других облика слобода који су старији, важнији, који су приоритети. Тек је феминизам од шездесетих година 20. века почео да обрће тако постављени ред ствари и да јасно ставља на знање да без слободне жене нема ни слободног друштва, ни класа, ни нација. А ни мушкараца.

За тему ове књиге посебно је важно и то што је женско увек било и пацифистичко. То, наравно, не значи да су све жене биле пацифисткиње, али значи да су сви пацифистички покрети били женски. И то од првих мировних институција из осамдесетих година 19. века, из којих је, на иницијативу аустријске пацифисткиње Берте фон Сутнер, још 1901. године, установљена Нобелова награда за мир. Одмах с почетком Првог светског рата створене су и прве женске организаци-

је које су се бориле против рата. Пацифисткиње из дванаест земаља окупиле су се у Хагу 1915. године и основале Женску лигу за мир и слободу. То све треба разумети и као део првих антиратних покрета уопште, јер је све до првог светског сукоба, рат доживљаван као врхунски изазов, у коме ће се у витешким надметањима показати најбољи. Суноврат у који се спустила цивилизација сишавши у блатњаве ровове западног и других фронта, одмах је дао импулс женама да кажу да на то више не пристају.

То би био врло скраћени историјски контекст који нам је потребан да бисмо разумели о чему нам говоре активисткиње у интервјуима на којима почива ова књига. У тим интервјуима је осам жена говорило о свом политичком, антиратном и уметничком активизму којим су се током деведесетих супротстављале ратовима које су водиле њихове националне вође у бившој Југославији, посебно у Србији и на Косову. *Зашто је основно ишњање како разумети југословенски антирајни феминизам и где му иражији полииичко место.*

Извесно је да је од свог настанка, седамдесетих година, феминизам у СФРЈ

у в е к б и о д и с и д е н т с к и , ј е р ј е б и о к р и т и ч а н п р е м а н а ч и н у н а к о ј и ј е м а р к с и з а м б и о с л е п з а е к с п л о а т а ц и ј у ж е н е , к а о п о с е б н у в р с т у п о т ч и њ е н о с т и . А л и , ј у г о с л о в е н с к и ф е м и н и з а м и м а о ј е и н е к е б и т н е р а з л и к е у о д н о с у н а ф е м и н и з м е к о ј и с у с е р а ђ а л и у д р у г и м д е л о в и м а с в е т а о д к а с н и х ш е з д е с е т и х г о д и н а . З а р а з л и к у о д ф е м и н и з м а н а И с т о к у к о ј и н и ј е б и о к р и т и ч а н п р е м а З а п а д у и к а п и т а л и з м у , ј у г о с л о в е н с к и ј е т о б и о . У з т о , ј у г о с л о в е н с к и ф е м и н и з а м ј е б и о к р и т и ч а н и п р е м а н а ј в е ћ е м д е л у д о м а ћ и х д и с и д е н а т а , к о ј и с у у г л а в н о м к о м у н и з а м к р и т и к о в а л и с а а с п е к т а д е с н и ц е , к а о т р а д и ц и о н а л и с т и , н а ц и о н а л и с т и и п а т р и ј а р х а л ц и ј о ш о п р е с и в н и ј и п р е м а ж е н с к о м п и т а њ у н е г о ш т о с у т о б и л е с о ц и ј а л и с т и ч к е в л а с т и . И у п р а в о з б о г с в е г а ш т о с у ж е н е д о б и л е у ј у г о с л о в е н с к о м s o c i j a l i z m u , о н е , з а р а з л и к у о д о н и х н а З а п а д у и о н и х н а И с т о к у , н и с у б и л е у п о т п у н о м к л и н ч у с д р ж а в о м , с в е с н е д а и м а л т е р н а т и в а д о н о с и ј о ш в е ћ е р о п с т в о . Т а к о с у ј у г о с л о в е н с к е ф е м и н и с т к и њ е к р е н у л е с в о ј и м п у т е м , о д в о ј и в и ш и s v o j e i d e j e и p o k p e t e o d б и л о k o g п о л и т и ч к о г м е ј н с т р и м а , v л a d a ј у ћ e g и л и o п о з и ц и o н o г , n а п р а в и в ш и t a k o п р e с e d а n у o п ш т о ј и s t o r и j и ж e n s k и х p o k p e t a k o ј и s у n a ј ч e ш ћ e t r a ж и л и „ ш и р а

леђа“ братских политичких идеја. Југословенске феминисткиње говориле су оно што се нико други није усуђивао, како сведочи Светлана Слапшак у интервју да том у овом истраживању.

На врло усамљен пут кренуле су југословенске феминисткиње посебно са почетком ратова у бившој Југославији. Сасвим усклађене са својим пацифистичким претходницама, оне су недвосмислено устале против рата, направивши прве антиратне акције, организације, уметничке и политичке покрете. Ово истраживање прича те приче. И све те приче имају чврсту потку. Ту потку чине заједничке вредности које су им дале снагу и храброст да се супротставе, да траже мир у ситуацијама у којима су разударене војне, полицијске и паравојне јединице рушиле, палиле, убијале и силовале редом. И баш у тој ситуацији, у којој је побуна била и по живот опасна и у којој је управо силовање било једно од омиљених ратних дејстава, југословенске жене су, уједињене, викнуле: „Доста!“

Поред свих историјских и политичких разлога, на то их је навело нешто што на

први поглед изгледа врло једноставно. Како сведочи Светлана Слапшак у овом истраживању, оне су сваког дана морале да мисле на друге жене, двадесет четири сата дневно. Брига за жене у Вуковару, Дубровнику, Сарајеву, Приједору, Мостару, Приштини, Београду... била је први импулс који их је покренуо. И ма како би то могло звучати минималистички, управо је та брига за „другог“, за другу, оно што дубински руши суштину национализма који брине само о себи, а у другима види опасност и непријатеља. А бринути, помагати, пазити на некога, саосећати – све то руши основну логику рата. Јер, рат почива на идеји да непријатељ не може бити човек. И, још мање – жена.

Антиратни феминистички покрет остао је југословенски, како у уводу кажу Вјолца и Јелена. Управо због тога што је он, како у интервјуу каже Јелена Вишњић, по својој суштини значао прекорачење граница. И личних и политичких. У рату свих против свих, југословенске феминисткиње су се окренуле „својима“. Али, не својој нацији која од себе прави жртву док прстом упире у туђе злочине, већ супротно: феминисткиње су свој прст

упериле на злочине „своје“ стране, на одговорност „својих“, како сведочи Лепа Млађеновић из свог антиратног искуства и искуства у „Женама у црном“. То је у директној супротности с логиком ратника и њихових обожавалаца. Видети критички себе и бринути за другог обрнуто је логици на којој почива злочин.

На крају, у Јелениној и Вјолциној студији и у свим интервјуима поставља се питање где је данас антиратни феминизам. Где је данас женско у том постпростору и том поствремену у коме живимо? Одговор на то питање зависи од тога како видимо стање у данашњим државама. Јер, како се дефинише у студији, живимо у глобалном перманентном рату, у ситуацији у којој више не постоји разлика између рата и мира, што је основни оквир у коме ауторке уводне студије мисле. Или, можда је најтачније оно како то стање дефинише Светлана Слапшак у свом интервјуу – као *стање насшјуајућеї фашизма*.

У тој ситуацији феминизам има задатак да се за еманипацију бори сталним подсећањем на почињене злочине као „ground zero“, као „питање свих питања“. Јер се без одговора на то питање не може

кренути даље. Феминизам има задатак да стално преиспитује одговорност и тражи активистичке и уметничке одговоре који могу да спрече ново зло, на шта у својим интервјуима позивају Зана Хоџ-Краснићи, Бљерта Зећири и Александра Секулић. Поставља се и у студији и у интервјуима, посебно код Олге Димитријевић, и питање да ли је, самим тим, феминизам данас нужно и искључиво на левици и да ли је, дакле, поново везан за један шири покрет уз који треба да се бори за друштвене промене. Или можда већ има снаге да опет крене сам, ослоњен управо на своје ратно искуство у коме је одолео зову етно-национализма и остао југословенски, активистички и антиратни? И да сада, у стању ни рата ни мира, мимо простора и времена, поново без савезника, води своју борбу за друштво једнакости, правде и хуманости, како се у завршној реченици студије каже. Можда има снаге да из покрета који користи прамац већих од себе, сада и сам постане прамац.

Белешке о (пост)
југословенском женском
активизму и
феминистичким
политикама

*Вјолца Краснићи
и Јелена Пејровић*

Увод: Полиџичко је лично

Уколико феминистички слоган с краја шездесетих година двадесетог века *Лично је ђолиџичко* обрнемо у *Полиџичко је лично*, можемо њиме да означимо и промене које су се догодиле од деведесетих па до данас у оквирима (пост) југословенског женског активизма, пре свега, у односу на политичка пријатељства и феминистичке савезе који су бујали кроз свакодневна лична искуства и творили стратегије отпора да би се супротставили социјалним и политичким структурама рата, свеприсутног етно-национализма и транзиције. Истраживања која се тичу женског активистичког наслеђа и данашњих женских политичких пракси отварају многе теме које се баве друштвеном имагинацијом и воде у политички еманциповану будућност, али и у сучовање са тешким питањима која је потребно поново артикулисати.

Када говоримо о постјугословенском простору и друштву, залазимо у зону нелагоде коју овај геополитички простор изазива, у зону сталног превирања националистичких митова и носталгичне прошлости, немогуће историје и кри-

зе, и напoкoн, перманентне наде и дис-топичне бyдyћности. Постјyгoслoвенски простор зaтo дaнaс не предстaвљa сaмo гeoгрaфски, вeћ и политички сyбјeкт, дрyштвени oзнaчитeљ мoгyћих пoмaкa кa сaглaснoм пoимaњy плyрaлних знaчeњa aнтaгoнизoвaних политикa припaдaњa крoз кoјe сe грaди зaјeдничкo истoријскo знaњe. Нeмoгyћнoст дa сe oвo знaњe прoдyкyјe нa зaјeдничким oснoвaмa симптoм јe рaтa кoји сe јoш нијe зaвршиo и спрoвoди сe дрyгим срeдствимa, билa oнa aдминистрaтивнa, нaциoнaлистичкa или eкoнoмскo-пoлитичкa. Питaњe oд кoг сe пoлaзи y oвoм зaјeдничкoм прoцeсy прoдyкцијe истoријскoг знaњa o јyгoслoвенскoм и пoстјyгoслoвенскoм простoрy јeстe: дa ли гoвoримo o јeднoм рaтy кoји јe oзнaчиo крaј yтoпијскe eпoхe сoцијaлизмa и сoцијaлнe држaвe, или гoвoримo, с дрyгe стрaнe, o вишe сyкцeсивних, нaциoнaлистичких рaтoвa кoји сy крoз деснy стрyјy дисидeнтскoг oтпoрa нaкoн дрyгoг свeтскoг рaтa и трaнзицијy дeвeдeсeтих yспoстaвили хeгeмoнијски систeм yништaвaњa љyдствa пo нaциoнaлним, рeлигијским и дрyгим oснoвaмa пo принципy дoминaцијe јaчeг, нaорyжaнијeг и брoјнијeг, и истo тaкo пoхлeпнијeг кaдa јe рeч o

постсоцијалистичкој приватизацији праћеној богаћењем уз употребу коруптивних пракси.

Места страдања, уништавања и терора, ратних траума и геноцида током деведесетих година представљају места на којима је социјалистичка Југославија изгубила како своју политичку артикулацију заједничке прошлости, тако и своју друштвену имагинацију заједничке будућности. Политика сећања и дискурси помирења који су се генерисали од деведесетих надаље, неутрализовали су потребу за политичком субјективизацијом и заједничком историзацијом рата/ратова. Ово је заправо рат који је изгубљен за већину југословенских народа јер Југославија није успела да надјача националистичке означитеље надилазеће тзв. демократизације друштва кроз неолибералне захтеве глобалног, постсоцијалистичког, атомизирајућег капитализма у коме су све новостворене постјугословенске државе постале ништа друго него балканизована периферија Европе, док је свака од њих створена на темељима сопственог бескрајног рата. Немогућност разградње окошталих патријархалних, етно-националистичких

и корумпираних структура свакодневног живота нужно је довела до тога да нове пост југословенске државе данас заправо деле неолибералну логику перманентног рата.

Након дугогодишње сарадње и заједничког рада на темама о *Југославији и феминизму*, као ауторке ове студије, желеле смо да на питање рата и мира на постјугословенском простору одговоримо из феминистичке перспективе која ће ставити у фокус неке важне политичке мисли и акције. Ово истраживање о пост југословенском женском активизму и феминизму стога полази од политичких и личних ангажовања унутар поимања Југославије као геополитичке зоне нелагоде. Осим тога, студију прате интервјуи са активисткињама, научницама, културним радницама и продуценткињама које из различитих временских (пре и после деведесетих) и просторних (Косово и Србија) перспектива говоре о данас присутној и заједничкој борби жена против опресивних, хегемонистичких, патријархално укореењених државних структура које су, пре свега, обликоване свака својим локализованим спојем национализма и неолиберализма. Кроз

личне односно политичке ставове, Олга Димитријевић, Зана Хоџа-Краснићи, Лепа Млађеновић, Игбале Рогова, Александра Секулић, Светлана Слапшак, Јелена Вишњић и Бљерта Зећири говоре о својим активностима и размишљањима, о историји садашњости, о прошлости женског активизма, о свим женским преокретима, грешкама и борбама, као и о властитим феминистичким имагинацијама заједничке будућности изван патријархалних, неолибералних и националистичких имагинација државе и друштва.

*(Не)могући пацифистички /
активистички и феминистички
речник појмова*

Када се говори о питању политичке одговорности и друштвеног ангажовања у женским, феминистичким и антиратним покретима, борба око значења, појмова и идеологија је неминовна. Употреба језика и апропријација пацифистичких, активистичких и феминистичких појмова у јавним, политичким и невладиним дискурсима врло често релативизују смисао мира, слободе, социјалних и људских права, као и правде. Прошло и сада-

шње процесуирање ратних злочина, процеси помирења и нормализације унутар постјугословенског простора довели су до нових диверсификација друштвених и политичких проблема, као и стварања неолибералне на месту некадашње социјалне/социјалистичке државе. Сходно томе, главно питање које је окупирано женске покрете и феминистичку политику од деведесетих година на овамо било је: Како заједно изградити идеју мира и слободе са свим тим историјским, политичким, друштвеним и економским баластом рата/ратова, и како се тиме можемо бавити у данашњој ери перманентног рата.¹

Два референтна примера која су се бавила немогућим решавањем ових питања на целовит начин, изван двоструких или вишеструких истина о сукобима, рату, транзицији, нормализацији и процесу

¹ Након терористичких напада 11. септембра 2001, Бушова администрација прогласила је светски рат против тероризма (под паролом: *или сће с нама, или сће с ѿерорисћима*) укључујући отворене и тајне војне операције, ново законодавство у области сигурности, јачање домаћих полицијских и обавештајних активности, и још много тога. Рат против тероризма или перманентни рат постаје нова идеологија страха и репресије која ствара непријатеље и промовише насиље, а не пружа мир и слободу.

помирења, представљена су као парадигматске смернице за политичко размишљање и активизам унутар свих исцрпљених географија постјугословенског простора.

Први пример тиче се основног питања које је донела конференција под називом: *Редактура: Трансјугославенски феминизми и женско наслијеђе* (октобар 2011, Загреб) у свом првом панелу: *Шта је остало од феминистичке левице?* чији је нагласак био на политичком активизму, црвеном феминизму и друштвено ангажованој уметности у постјугословенским и другим постсоцијалистичким државама. Конференција је окупила критичке и политичке гласове важних феминистичких теоретичарки, активисткиња и уметница које су расправљале о прошлости и садашњости пост социјализма, у потрази за заједничком будућношћу у којој би уједињени женски покрет представљао основу еманципаторске политике једнакости и правде за све.

Други пример односи се на уметничко-теоријску платформу успостављену у оквиру колаборативног пројекта под називом: *Чеџа је име данас рај?* (2010-

2011) а чији су аутори Група *Сјоменик* и различите преводачке групе с постјугословенског простора, а и шире.² Један од најзначајнијих тренутака у раду овог преводачког пројекта била је изложба *Нової друштва за визуелне уметности НГБК* у Берлину под називом *Свемирски брод Југославија* (септембар, 2011), где су се савремени концепти рата, као што су глобални и перманентни рат, истраживали преко појмова: нације, сигурности, насиља, ратних и мировних интервенција. Бавећи се концептом актуелног, глобалног и перманентног рата, групе које су учествовале у преводачком раду такође су се бавиле и расправљале о мрежи основних појмова који доприносе, на првом месту, разумевању ратне историје Социјалистичке федеративне републике Југославије.

² Ова платформа се бавила преводом текста Силвена Лазарис (Sylvain Lazaurus) „L’importance des mots: la guerre et la paix“ (*Важности речи: рат и мир*) са групом уметника/ица, истраживача/ица и студената/ткиња. Учесници/ице који су били укључени у процес превођења постављали су питања о савременим схватањима значења рата. У контексту садашњег глобалног и перманентног рата, они су се бавили и основним појмовима који омогућавају разумевање ратне историје Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

Дакле, крећући се између индивидуалног рада и колективних пракси, ова два парадигматична примера откривају активистичке перспективе рада утемељеног на деколонијалном, феминистичком и материјалистичком еманципаторском знању, посебно оном које уводи политику афеката у сферу политичког мишљења и друштвеног живота кроз перформативне гласове, визуелне инскрипције и јавна извођења.

Шта је остало од феминистичке левице?

У оквиру панела споменуте конференције који је назван: *Шта је остало од феминистичке левице?* постављана су многа питања која се тичу левог феминизма/феминистичке левице и стецишта између феминистичких покрета и погледа у постјугословенском простору. Питање наслеђа феминистичких политика, пре свега њихових континуитета и дисконтинуитета, појављује се као основна парадигма за успостављање феминистичке платформе која у својој садашњости нужно покреће поље мишљења и деловања, враћајући се на основна питања политичко-економске

и шире друштвене еманципације. На питање из наслова тако можемо да одговоримо: да је од феминистичке левице или левичарског феминизма данас остао само глас (историјски, теоријски или идеолошки), јер у реалности постоји мало тога што би одговарало овом означитељу, па је, самим тим, већ неко време арбитражан у успостављању онога шта би заправо у својој актуелној материјалности требало да означава.

Чињеница је да тај појам не говори ни о новој друштвено-политичкој идеји нити о ватреном ентузијазму самоорганизованог женског радничког покрета почетком двадесетог века. Данас се тај појам бави политичким покретом који има своју историју и реалполитику иза себе, као и различитим левичарским струјама које се постепено успостављају кроз савремену економију, политику или академску јавност, као и кроз рад фондација које их подржавају уз бројна преклапања и заблуде. Заузимање феминистичких позиција унутар новонастајуће левице и мобилизација жена унутар исте, нужно не значе и њихову еманципацију ни у друштвено-економском, нити у било ком другом смислу, с чиме

нас јасно сучавају историја левице и левичарских друштвених трансформација и достигнућа, нарочито уколико имамо у виду чињеницу да је у социјализму симболичку вредност *џајнера* преузела партија. Перпетуирање патријархата у социјализму се исказало у тренутку кад је женска радна сила ушла на тржиште рада. С обзиром на то да је револуционарна трансформација кућног рада и патријархалне породичне матрице изостала, жене су биле двоструко оптерећене радом на послу и у кући, што је последично утицало и на мање учешће жена у политичком животу. Положај феминизма на левици зато данас не сме да буде исти као у тренутку историјске негације феминизма у корист наводног универзализма левице који није успео у својој примарној послератној мисији: да обезбеди једнакост мушкараца и жена у бескласном друштву социјализма. Зато су нужна многа питања која одређују појам „феминистичка левица или леви феминизам“, пре свега, у постјугословенском контексту феминистичког наслеђа и његовог (дис)континуитета, сходно чему се постављају политички захтеви према којима ти покрети данас морају да се суче са актуелном дру-

штвено-политичком економијом свакодневног живота. 27

На трагу тога, важно је нагласити да појмови *југословенски* и *јосџугословенски* у контексту непрестано маргинализованог положаја феминистичких школа и покушаја критичке интервенције нису ни на који начин били у том процесу хомогени. Југословенске феминизме (плурал) као историјску чињеницу и југословенски феминизам (сингулар) као политичко позиционирање, нарочито у процесу друштвено-економске трансформације која се осамдесетих година успоставља транзицијским троуглом: нација-класа-род и надаље током деведесетих спроводи ратом, нужно је поставити у тезама које творе додирне тачке дијахронијског/историјског развоја и синхронијског/политичког деловања феминистичких пракси у данашњем контексту ‘левих’ ситуирања.

С тим у вези је и питање одговорности и заузимања позиција наспрам рат(ов)а деведесетих у Југославији у чему је феминизам остао југословенски у тренутку овог кључног анти-догађаја којим се поништила Југославија као револу-

ционарни политички субјект у корист етно-националистичке хегемоније убрзо након пада Берлинског зида 1989. године. Исто тако, може се рећи да су се југословенски феминизми на овом месту прегруписали и надаље формирали као постјугословенски, углавном у два правца: активистичком и академском, а касније и у културолошком и правно-политичком, али и у другим специфичним пољима цивилног друштва, као корективна интервенција најчешће кроз политику новонасталих родних, националних и класних идентитета, и усвајањем неолибералних стратегија пацификавања друштва.

Иако би у овом тренутку критика постјугословенског феминистичког либералног ангажовања била оправдана, важно је најпре утврдити када су се те феминистичке либералне праксе заправо појавиле, истовремено постављајући следеће питање: може ли левица заиста да преузме одговорност за политичку интервенцију у пољу феминизма и да га подстакне да се сучи с одговорношћу за садашњу политичку и материјалну стварност која је последица деведесетих. С обзиром на то да се у време

турбулентне и драматичне трансформаци- је друштвеног у приватно власништво, левица трансформисала и нестала са политичке сцене, вративши се на њу када је обећана ‘демократска капитализација друштва’ доживела економски крах, поставља се такође и питање: Да ли феминизам треба поново да се успостави унутар левице као њен интегрални део, или је довољно да своја поља деловања преиспита унутар континуираних пракси левих политичких интервенција и њихове друштвене еманципације.

Другим речима: да ли феминизам треба данас реартикулисати, с властитим освртом на непосредно деловање у различитим историјско-материјалним околностима у односу на друштво и његова политичко-економска превирања – постављањем актуелних захтева и изградњом савремених модуса деловања заједно са тзв. новом левицом (која се на овим просторима поново успоставила преко нових друштвених покрета). Уколико се осврнемо на временски накнадну критику феминизма из данашње леве перспективе и зађемо дубље у њену анализу, нарочито, преко аргумената да је феминизам ‘подбацио’ у годинама друштвене тран-

зиције, морамо се најпре сучити са илузијом лажног континуитета левице у смислу колективног деловања у очувању друштвеног и заједничког у политичком и економском смислу, пре свега, у постјугословенском контексту.

У сваком случају, да би се релација између феминизма и левице јасно одредила, пре свега, у еманципацијском процесу настајања политичког субјекта и разумевања политичке историје данашњице, треба указати на то да: ни феминизам ни левица нису директно реаговали на промену друштвено-економског система и ратну трансформацију друштвеног власништва деведесетих, с том разликом да се феминизам пацифистички и доследно одредио према рату, преузимањем одговорности за оно што се догађало, директно реагујући на производњу „људског отпада“³ на коме се успостави-

³ Постоје барем три узајамно условљена теоријска значења појма „људског отпада“: симболичко, биополитичко и политичко-економско. Прва два ре/продукују друштвени поредак који се успоставља уписивањем загађења, опасности, вишка, контаминације у појам Другог насилним средствима тзв. друштвене пурификације и заштите (интервенције). Симболички приступи људима-као-отпаду углавном укључују радове Мери Даглас (Mary Douglas), Чистоћа и опасност: Анализа концепата загађења и табуа (1966); и Јулие Кристеве *Силе ужаса: есеј о абјекту* (1982), који се односе на значење *абјекта* и *абјектаци-*

ло транзицијско друштво. Јер на крају, 31 како то Јасмина Хусановић каже: “Рециклажа тијела, брисање голог/прекарног живота, трговина људскошћу око нас, јесу ‘тешка питања’, објекат/афекат који преплављује када расплетемо приче и раскринкамо политичке економије око нас.” (Хусановић, 2011: 49). Управо због тога је настајући одговор на рат – на концентрационе логоре, етничка чишћења, терор, геноцид – у тренутку кад он започиње и дешава се, и антиципација транзицијске приватизације друштва, црвена нит политичке субјективизације данас, али истовремено и поље производње критичког дискурса актуелног политичко-економског система. Чињеница је да се политичка мобилизација левице после 2000. дешава као

је као процеса протеривања, побеђености, понижавања и оспоравања. Биополитички приступи се генерално темеље на радовима: Мишела Фукоа (Michel Foucault) о биополитици и државном расизму (2003); затим Ђорђа Агамбена о *homo sacer*-у и о „голом животу“ (1998); и Ашил Мбембе о некрополитици (2003.). Разлика је у индивидуалној или колективној конституцији људи-као-отпада као претње на нивоу популације. Марксистичка критика темељи се на трећем политичко-економском приступу који испитује људе-као-отпад као нуспродукт капиталистичког начина производње. Маркс заступа тезу да капитализам непрестано генерише људску акумулацију у облику „вишка популације“ радника (*Кайиштал, I ѿм*), и надаље „расипа људска бића, живу радну снагу“, резултатујући у „Осипању живота и здравља радника“ (*Кайиштал, III ѿм*).

руптирајући моменат млађих постјугословенских генерација за које је рат и као политички и као економски моменат трансформације слепа тачка. У процесу формирања ‘нових левих перспектива’ може се закључити да једино праксе (само)рефлексије и (само)критике сопствених слепих мрља могу успоставити поље политички ангазоване друштвености. Самим тим, политика еманципације у савременом контексту може се мислити једино кроз критичко успостављање релацијског означитеља друштвене трансформације која уводи једнакост између: феминизма и левице.

Иако је у последње време у моди обрачунавати се са феминистичким праксама и њиховим политичким деловањем на различитим нивоима, од личног до политичког,⁴ у контексту генерисања нове

⁴ Један од примера су и реакције на одржавање конференције *РЕДАКШУРА: ѡтрансјугословенски феминизми и женско наслијеђе* које су медијску пажњу заокупиле спекулативним питањима ко има право да говори о левичарском или левом феминизму данас. Та питања су се односила више на индивидуалне позиције, заслуге и конфликте те на историјску монументализацију југословенског феминизма кроз личне биографије и скренула пажњу са догађаја чија је намера била да, без упуштања у носталгичне и селективне наратије, отвори простор за критику и (само)рефлексију југословенског феминизма, дискусију и промишљање о феминистичким левим перспективама

левичарске феминистичке сцене, важно је поновити да поједностављивање и обрачун са феминизма деведесетих није место грађења еманципацијске политике, упркос томе што постоје довољни разлози за темељну критику и рефлексију деловања феминизма у време рата и транзиције која је након њега наступила. Да ли је то нужан чин у формирању левичарског феминизма данас, када знамо да су управо из критикованих феминистичких школа деведесетих и почетком двехиљадитих изашле феминисткиње које на данашњу економско-друштвену ситуацију, у којој су понајвише угрожене жене, одговарају управо са леве позиције? И зашто би такав чин био заправо политички важан?

Феминизам који је усвојио род као основни принцип друштвеног структурирања у оквиру транзицијског друштва, завршио је на маргини новонасталог цивилног друштва које је формирано на основу већ поменутих идентификацијске матрице коју сачињавају: нација, класа и род како је то на крају деведесетих година прошлог века указала Нира Јувал-

и њиховим актуелним захтевима, повезујући различите генерације феминисткиња, исто тако теорију и праксу, уметност и активизам.

-Дејвис.⁵ По питању нације која се градила кроз етно-националистички дискурс и његову погубну политику, феминизам је свакако изградио простор за еманципацијске политике у односу на доминантни националистички дискурс деведесетих, супротстављајући му се кроз сва поља свог деловања. Међутим, питање класног раслојавања које је пратило пост социјалистичку транзицију и послератни период, замењено је питањима изградње цивилног друштва, пре свега, захтевима за родну политику у оквиру парадигме уродњавања јавних политика. Обликујући се кроз невладин сектор у разним пољима свог деловања и кроз институционалне оквире националних уреда и агенција за родну равноправност, феминизам се једним својим делом трансформисао у политику *gender mainstreamingа*. Истовремено, кроз покушаје интервенције у пољу продукције знања, критичким пропитивањем теорије и праксе, омогућио је појаву трећег таласа феминизма који је постао видљив, најпре преко феминистичких и женских студија и школа, а исто тако постао присутан у јавном

⁵ Нира Јувал-Дејвис, *Род и нација*, доступно само на енглеском (Nira Yuval-Davis, *Gender and Nation*, London: Sage, 1997).

простору и кроз културну продукцију, уметност и делимично медије. Различите сфере феминистичког деловања и, пре свега, настанак бројних феминистичких организација и група, као и пројектни начин рада последично утичу од деведесетих надаље на атомизацију женског покрета, поделу на активистичке, академске, културне и друге праксе које се временом међусобно дистанцирају, остављајући мало простора за заједничко деловање.

Стварање различитих (пост)југословенских феминизама утицало је на друштвене односе на различите начине, међутим његове политике нису биле довољно моћне да би се наметнуле било као основа, или као доминанта друштвеног и политичког живота, а са друге стране ни довољно политички прецизне да би успеле да успоставе јединствен женски покрет који би укинуо лажни расцеп између активизма и академије, теорије и праксе, једнакости и разлике. Зато је данас више него актуелно питање покретања нових феминистичких захтева, омогућавање прекретница, нужности формирања јединственог феминистичког покрета и пре свега начина да се изађе из бесконачног

круга обрачунавања са феминизмом и његовим поновним откривањем у зависности од флексибилности патријархалних односа и његових вредности наспрам жена.

Кроз (не)могућност стварања јединственог постјугословенског женског покрета, настоји се успоставити континуитет критичког промишљања недавне прошлости и нужност постојања дијакхронијских и синхронизованих веза између свих женских и феминистичких покрета ради стварања аутономног простора феминистичког заједништва. Тај простор би могао бити привремена женска зона, где се о политичкој еманципацији и социјалној репродукцији свакодневног живота може расправљати са позиције левичарског феминизма, способног за критичку или афирмативну анализу школа, теорија и пракси развијених од стране разних феминистичких покрета (или боље речено група), истовремено избегавајући замку властите ексклузивности и 'пионирског' рада на месту драгоценог југословенског наслеђа и искуства.

Данас се поставља питање могућности повратка у сингуларни феминизам у његовој хетерогеној актуелности, нарочито уко-

лико се има у виду настојање ослобађања од траума различитих сукоба унутар феминизма, пре свега, оних међугенерациских, који произлазе из неразумевања временски односно историјски условљеног друштвеног и политичког контекста. У таквом процесу важно је избећи замку заузимања позиција нападача и жртве, јер је тај однос у својој основи ништа друго него патријархалан. То нас, наравно, враћа на политичку субјективизацију феминизма и питање политике еманципације коју данас треба изградити. Полазна тачка феминизма данас мора бити тачка пресека између садашњости и прошлости, она која ће генерисати еманципаторске дискурсе и праксе, али и она која ће онемогућити прекиде и негације континуитета још недовршене друштвене еманципације жена, као и радикалну промену целог друштва. Кроз наслеђе феминизма и разлика у његовом разумевању, данас је нужно мислити историју тих разлика, као и тачке преплитања у преиспитивању онога што заправо покушавамо да дефинишемо преко појма феминистичке левице, постављајући питање да ли је левица оквир у коме је једино могуће мислити политичку субјективизацију и будућност женских покрета.

Чеџа је име данас рај?

Политиком сећања, економијом рата и еманципаторским знањем о Југославији бавила се уметничко-теоријска Група *Сјоменик* кроз различите дискурзивне, излагачке и перформативне праксе, за које је окидач била немогућност конструисања и именовања заједничког споменика посвећеног ратовима деведесетих у Југославији. Групу *Сјоменик* је 2002. године основала уметница Милица Томић, док су у њеном раду учествовали стални и гостујући чланови и чланице окупљени око форензичких, истраживачких, дискусијских и изложбених пројеката, заједно са људима који су бавили ратом деведесетих на било који начин или га преживели. Рад на подређеном/потиснутом знању о Југославији и форензичком пројекту о геноциду у Сребреници под називом *Мајми реасоцијације*⁶ покренули су питање и истоимени уметничко-преводачки пројекат: *Чеџа је име данас рај*.

⁶ *Мајми реасоцијације* је пројекат Групе *Сјоменик* у ком чланови групе заједнички расправљају о начинима на које идеологија помирења кроз форензичке науке деполитизује геноцид (с геноцидом у Сребреници као полазном тачком).

Пројекат „Чега је име данас рат?“ ус- постављен је као платформа која је у периоду током 2010-2011. окупила пре- водилачке групе уметника/ица, теоре- тичара/ки, активиста/киња, академика/ киња, културних радника/ица и других актера/ки заинтересованих за учество- вање у преводилачком раду Групе *Сйоме- ник* на различитим локацијама: Пришти- на, Љубљана, Мاستрихт, Загреб, Тузла, Београд, Мостар, Берлин. У основи овог колективног уметничког рада је превод текста Катрин Хас (Catherine Nass 2010): *Qu' appelle t-on une que- rre? Enquete sur le nom de guerre aujourd'hui* (Чега је име рат? Истра- живање о именовању рата данас) по ме- тоди учитеља незналице, односно, по принципу одсуства било каквог аутори- тета у продукцији знања и без претход- ног знања језика са ког се преводи². Рад на преводу произвео је дискусију о рату или ратовима деведесетих, као и о перманентном рату који је 2001. године започела Бушова администрација

² Методологију овог уметничког пројекта успоставио је психоаналитичар Бранимир Стојановић, члан Групе *Сйоменик*, инспирисан педагошком револуцијом коју је покренуо јакобински научник Жозеф Жакото, а која је подразумевала радикално одсуство учитеља у процесу образовања.

као облик борбе против тероризма. Са-времена концепција рата и његово значење данас о којима се говори у тексту Катрин Хас, покренули су низ питања и успоставили мрежу базичних термина за разумевање историје рата у СФРЈ изван постојећих етно-националних нарација и политика главног тока.

Овај уметнички, друштвени и теоријски пројекат заснован на партиципативном превођењу и мишљењу, замишљен је као место креирања заједничког, друштвено ангажованог и политички субјективирајућег историјског знања о рату. Група *Сјоменик* је овим пројектом произвела политичку свест о Југославији у контексту рата, злочина и геноцида, указујући, с једне стране, на могућност да се овај друштвенополитички простор који називамо постјугословенским мисли из заједничке друштвене перспективе. Ипак, ово се показало као проблематично, док је простор за потенцијално заједничко разумевање прошлости и садашњости остао отворен.

Посматрајући шире, два значајна историјска догађаја која су посредно утицала и на дешавања унутар постјугосло-

венског простора: пад Берлинског зида 1989. године и 11. септембар 2001, претворили су све претходне идеолошке сукобе између Истока и Запада у један нови сукоб, који је у великој мери означила политичка и либидинална економија живљења и умирања у глобалном неолибералном друштву и његовој ратној држави. Дефинисана силом, насиљем и страхом, ратна држава указује на то да је главна логика доминације у свету данас заправо логика рата⁸, која злоупотређава значење слободе, демократије и мира како би се заштитио глобални систем неолибералне неједнакости на многим нивоима: друштвеним, политичким, економским, војним, итд.⁹ Истраживање Катрин Хас о питању чега је име данас рат, сведочи о тренутном стању рата, његовој константности и неопходности, чија сврха, како је

⁸ Марина Гржинић, *Од биополитике до некрополитике и институције савремене уметности*, доступно само на енглеском (*From Biopolitics to Necropolitics and the Institution of Contemporary Art, Pavilion, Journal for Politics and Culture*, No.14, 2010, p.59).

⁹ Јелена Петровић, Шта слобода данас значи? слобода ("What Does the Freedom Stand for Today?" In: *Border Thinking* (ед. Марина Гржинић), Берлин: Stenberg press and the Academy of Fine Arts Vienna. 2018, p. 112).

нагласила, није постизање мира¹⁰, јер разлика између рата и мира више не постоји. Према томе, савремени рат је зато данас нужно перманентан, јер не постоји унутрашњи политички, субјективни циљ који би одредио његов крај, односно МИР. Трајни постјугословенски сукоби наслеђени из ратова деведесетих уклопили су се у данашње значење рата и његове геополитичке координате.

Након многих феминистичких или политичких покушаја редефинисања геополитике, као и историје (пост)југословенског простора присутна је заправо немогућност дефинисања било ког географског подручја изван процеса хегемонијске расподеле моћи. Нехумане стеге миграција, велики број избеглица и ратно насиље, све веће неједнакости, глобални успон десничарске политике и фашизма уз катастрофалне климатске промене постали су глобални геополитички оквир постјугословенског простора, али и данашњег неолибералног друштва у целини. Употребом различитих метода диверсификације – старих,

¹⁰ Видети Catherine Hass, “*Qu’appelle-t-on une guerre? Enquêtes sur le nom de guerre aujourd’hui*,” докторска дисертација, Университет Парис 8, Paris, 2001.

као што су колонијални, капиталистички и патријархални механизми друштвене и географске (ре)продукције и нових, попут технолошких, научних и (техно)културних метода политичке и територијалне идентификације – јасно је да је наш глобални свет постао геополитички простор где већина људи не (осећа да) припада. У таквим околностима, слобода се појављује као основни и произвољни појам неолибералног друштва, појам који оправдава ратно стање које се састоји од свих недавних и актуелних политичких, економских, социјалних криза и које се даље развија кроз ‘либералне’ интересе и њихове неједнакости. На овом значењу слободе су исто тако дискурзивно и идеолошки утемељена и актуелна средства која се примењују у ‘демократској’ одбрани човечанства, као што су: војне интервенције, мере штедње, миграционе политике, хуманитарна помоћ, миграциони закони, људска права, итд. Та средства (заједно) производе неолибералне механизме глобалног суверенитета, као и перманентно стање кризе, сукоба и терора. Ови изврнути хоризонти значења слободе, данас искључују свако критичко размишљање, образовање, организовање,

отпор и егзистенцију изван неолибералног концепта легалности. Лажни избор између легалних и илегалних средстава друштвеног отпора, односно политичке борбе за слободу, отвара питања о границама политичких, теоријских и уметничких пракси, као и питање одговорности и субјективитета многих феминистичких идеја и поступака за трансформативну друштвену политику.

Шта је смисао слободе?

Питање је које Анђела Дејвис (Angela Davis), попут многих других пацифисткиња и феминисткиња, поставља након толико година борбе, размишљања и отпора репресивним механизмима у структурама моћи нашег савременог света.¹¹ У најидеалистичнијем смислу, таква слобода представља перманентну борбу и односи се на термин перманентне револуције која је у основи сваке друштвене еманципације и слободе стечене кроз борбу/отпор/револуцију, итд. Тако дефинисана слобода означава радикално другачију будућност и основни је

¹¹ *Смисао слободе* је наслов књиге Анђеле Дејвис која се састоји од јавних говора, интервјуа, текстова, итд.

друштвени предуслов за еманципаторску колективну трансформацију друштва која превазилази ропство, колонијализам, расизам, патријархат, капитализам, фашизам и тако даље. Међутим, исто тако, кроз значајне историјске догађаје и материјалне (пост)идеолошке трансформације државе, слобода је постала и најскупља реч глобалног неолибералног друштва.¹² Данас је значење слободе (зло)употребљено као фетишизирајући синоним за трајно право оних који су се високо позиционирали на лествици неолибералног система политичке и економске моћи. Предвиђајући револуционарне слободе на темељу јачег колективног захтева за новим друштвом (јединством), захтевајући радикалну еманципаторску концепцију сложене заједнице изван постојећих структура моћи неолибералне државе и њених регулативних и репресивних апарата, Дејвис

¹² *Слобода: најскупља калкулацијска реч* је наслов позоришне представе која се темељи на истраживачком путовању ауторки у најизолованију земљу на свету – Северну Кореју. Ауторке, Маја Пелевић и Олга Димитријевић, преиспитују идеју слободе у ери све интензивнијег глобалног надзора и сучавају се с постојећом пропагандом и доминантним стереотипима севернокорејског тоталитарног режима и западних неолибералних демократија. Видети <http://festival.bitef.rs/event/freedom-expensive-capitalist-word/>.

подсећа да је слобода процес постајања. Другим речима, то је процес у коме смо „у стању да видимо и разумемо разлику унутар заједнице и да се одупремо тенденцији да репродукујемо хијерархије које су утелотворене у свету који желимо да променимо.“¹³

Бавећи се свим овим појмовима и важним питањима који се тичу Југославије, рата и феминизма, ово истраживање следи постјугословенске женске и феминистичке активности и праксе које актуализују, концептуализују и замишљају политику слободе изван постојећих неолибералних, патријархалних, нео колонијалних механизма данашње државе, како колективно тако и индивидуално. На јединствено значење различитих активистичких, културних, уметничких и других мишљења о рату/ратовима деведесетих, указују неки од следећих примера који сведоче о пацифистичким и феминистичким настојањима жена из две постјугословеске државе: Косова и Србије.

¹³ Предговор Робина Д.Г. Келија (Robin D. G. Kelley) у књизи Ангеле Дејвис (Angela Y. Davis) *Смисао слободе* (*The Meaning of Freedom*), 14.

Женски активизам између
колективних пракси и
индивидуалног рада

Сингуларно значење феминистичког и женског (пост)југословенског деловања у својој основи прати црвену нит анти ратних, еманципацијских и анти класних политика које се провлаче кроз бројне праксе. У складу са тим, ово поглавље представља шест изабраних политички ангажованих примера који се баве темом пацифизма и антиратне политике на различитим нивоима, а који се односе на оба начина женског ангажовања: колективно деловање и индивидуални рад активисткиња и уметница које су допринеле разумевању појмова рата и мира у постјугословенском простору. Два активистичка пројекта говоре о колективном деловању жена, а то су пројекат *Жене Балкана за мир*¹⁴ и *Женски суд за бившу Југославију*¹⁵. Како би се нагласила међусобна повезаност колективних пракси и индивидуалног рада, приказана је животна прича Дидаре Ђорђевић, лидеркиње у времену социјализма на Косову и у

¹⁴ Доступно на: <http://www.transeuropeennes.org>

¹⁵ Доступно на: <http://www.zenskisud.org/en/>

Југославији, која је представљена како би се истакли темпоралност и континуитет женског ангажовања у јавној сфери. Штавише, надовезујући се на ове примере женског политичког деловања, ово поглавље представља и неколико политички ангажованих уметничких пројеката на којима се сусрећу женски активизам и уметничка пракса (Саранда Богујевци, Фљака Хаљити, Милица Томић). Основно питање које се у овом делу поставља је како женски активизам утиче на наративе и праксе антиратне политике и како се као такав даље генерише и обликује кроз уметничке и друге стваралачке праксе.

Жене Балкана за мир: Активисткиње прелазе границе

Са ставом да „теорија и акција нису међусобно искључиве, него да су у сталној интеракцији“, мрежа *Жене Балкана за мир* настала је из *Transeuropeennes* пројекта који је спровођен од 1993. до 2005. године као одговор на друштвене и политичке трансформације након завршетка Хладног рата, Заливског рата и ратова у бившој Југославији.¹⁶ Жене Балкана за

¹⁶ Видети <http://www.transeuropeennes.org>

мир био је колектив сачињен од научних радница, активисткиња за женска права, лидерки невладиних организација и медија из Албаније и бивше Југославије. Први састанак Жена Балкана за мир одржан је у децембру 1999. године у француском Ројомону (Roquaimont). То је био први састанак жена из овог региона након завршетка рата на Косову 1998-1999. Смештен унутар ширег оквира пројекта *Transeuropéennes* који се тиче културног превођења и критике искључености и насиља на основу националног идентитета, састанак Жена Балкана за мир у Ројомону имао је за тему границе: физичке, симболичке, психолошке и све друге границе које раздвајају заједнице. Стога, настојећи да подстакне културу дијалога и критичког мишљења кроз родну и женску перспективу о миру и помирењу, састанак у Ројомону послужио је као платформа за женску заједницу на Балкану. Конференција је одржана под именом „Активисткиње о сукобима: демократска перспектива за Балкан“. Ова мрежа представљала је јединствен политички колектив са визијом мира и социјалне правде за регион Балкана. Овај колектив је представљао израз отпора националистичким дискурсима и све већем распарчавању и подела-

ма у друштвима Балкана. Након састанка у Ројомону, активисткиње су се у априлу 2000. године поново окупиле у Маврову, у Бившој југословенској републици Македонији (сада Северној Македонији). На састанку у Маврову, разговарало се о томе како се сучити са притиском заједнице.

Жене Балкана за мир дефинисале су своју визију, начела и посвећеност у декларацијама које су усвојене у Ројомону и Маврову, а које су касније такође послужиле и као платформа за деловање. У Мавровској декларацији, која је потписана 30. априла 2000. године, наводи се да упркос „процесима распарчавања који се одвијају унутар и између балканских друштава, као и разним притисцима с којима се појединци сучавају, и из перспективе отпора“, активисткиње препознају „индивидуалну одговорност као нужан корак према преузимању ризика сучавања са сопственом стварношћу и стварношћу других; развијају мрежу солидарности унутар које ће се међусобно подржавати у преузимању тих ризика; улазе у јавну сферу и постају видљиве; и прелазе како симболичке тако и територијалне

границе.“¹⁷ Као што је даље наведено у Декларацији из Маврова, *Жене Балкана за мир* биле су усмерене на „превладавање видљивих и невидљивих притисака заједнице који застрашују и негирају индивидуалне одлуке; отварање простора за друге; уздржавање од просуђивања искуства других, где су страх и бол других неупитни; и на изградњу поверења и поновно стварање простора за комуникацију и кретање.“¹⁸ Надаље, предложен је скуп специфичних акција које укључују „ослањање на локалне и регионалне ресурсе; акције прелажења граница; едукације о миру и роду у оквиру НВО мрежа у различитим земљама; родно сензибилисање бирачког тела; обуку политичарки за политичко деловање на темељу договорене платформе; било које и све друге радње којима се оруђа грађанског друштва претпостављају оружју у заједници (а које укључују писање, учење, сусрете, путовања, подизање свести).“¹⁹ Како бисмо активисткиње мреже *Жене Балкана за мир* и потписнице Мавровске декларације учи-

¹⁷ Мавровска декларација (The Mavrovo Declaration, 2000).

¹⁸ Ибид.

¹⁹ Ибид.

ниле видљивим, овде наводимо комплетан списак њихових имена:

Севим Арбана (Тирана)
Назље Баља (Приштина)
Ељса Балаури (Тирана)
Теута Барбулуши (Тирана)
Мирјана Барбуловић (Ниш)
Биљана Бејкова (Скопље)
Соња Бисерко (Београд)
Ели Бојадзиеска (Скопље)
Антигона Буцај (Приштина)
Диана Чуљи (Тирана)
Аида Ћоровић (Нови Пазар)
Кораља Дилић (Загреб)
Нели Димц (Љубљана)
Александра Дуковска (Скопље)
Резе Дуљи (Приштина)
Јагода Гајић (Мали Лошињ)
Авдије Гаши (Приштина)
Бојана Генов (Мали Лошињ)
Анка Гогић-Митић (Пожаревац)
Бранкица Групковић (Београд)
Милица Гудовић (Београд)
Мелиха Хубиц (Зеница)
Тања Игњатовић (Београд)
Мерита Иљо (Тирана)
Славица Индзевска (Скопље)
Рада Ивековић (Париз)
Јованка Ивковић (Бања Лука)

Едит Јанков (Нови Сад)
Спасијка Јованова (Скопље)
Наташа Кандић (Београд)
Косоваре Кељменди (Приштина)
Катарина Колозова (Скопље)
Ељифе Краснићи (Приштина)
Фљорина Краснићи (Приштина)
Вјолца Краснићи (Приштина)
Катарина Крухоња (Осијек)
Нада Лер Софронић (Сарајево)
Сандра Љубинковић (Београд)
Ирис Љуараси (Тирана)
Наташа Међедовић (Никшић)
Брисеида Мема (Тирана)
Азбија Мемедова (Скопље)
Јадранка Милићевић (Сарајево)
Лепа Млађеновић (Београд)
Бисерка Момчиновић (Пореч)
Назмие Пацолли (Скопље)
Нела Памуковић (Загреб)
Милица Панић (Ужице)
Жарана Папић (Београд)
Ерика Папп (Суботица)
Борка Павићевић (Београд)
Тања Ренер (Љубљана)
Валида Реповац (Сарајево)
Зибија Шаренкапић (Нови Пазар)
Мариа Савовска (Скопље)
Абноре Шеху (Призрен)
Зана Шутерићи (Тирана)

Светлана Слапсак (Љубљана)
Соња Станић (Осијек)
Мариана Станковић (Бијељина)
Сабина Стопинсек (Љубљана)
Теодора Табачки (Београд)
Милка Тадић (Подгорица)
Радојка Томшевић (Сплит)
Гордана Видовић (Модрича)
Јадранка Војичић (Подгорица)
Биљана Зековић (Подгорица)
Јасна Живковић (Краљево)
Арљинда Зиљаљи (Тетово)

Као што је наведено у Декларацији, Жене Балкана за мир поставиле су пример солидарности и заједничког деловања како би се превладале препреке и границе међуетничке комуникације и сарадње. Ово се у пракси спроводило кроз пројектну интервенцију под називом „Женски караван мира“, која је одржана од 25. маја до 9. јуна 2002. Четрдесет седам активисткиња било је одлучно у својој решености да прелазе границе на Балкану: оне старе и новоуспостављене, стварне или имагинарне, границе између земаља, заједница, језика, оне које постоје у сновима. Главни циљеви „Женског каравана мира“ били су сучавање са стварношћу другог, расветљавање исти-

не о ратовима и одговорности за ратно насиље, те међусобна подршка у борби против свих врста притисака у заједници.²⁰ Караван је посећивао жене на „местима бола“ и у друштвено искљученим заједницама, разговарао са женама на местима наде и грађанског ангажмана, посећивао спомен-места и учествовао у разговорима са творцима политике. Преласком физичких граница између држава и заједница, од Словеније до Албаније, „Женски караван мира“ показао је потенцијал женског активизма и политике, који спајају идентитете, сећања и правду, у потрази за чвршћим миром у пост конфликтним друштвима.

*Женски суд за бившу Југославију:
Тражење правде, истине и активної
сећања²¹*

Ратови у бившој Југославији – деведесетих година прошлог века – изазвали су масовно разарање живота, насиље, бол и патњу. Као географија насиља, ти ратови су представљали проживљено искуство

²⁰ <http://www.transeuropeennes.org>

²¹ Овај текст се може наћи на https://www.zenskisud.org/en/pdf/Vjollca_Krasniqi_eng.pdf.

многих жена и мушкараца у различитим срединама бивше Југославије. Успркос људском данку, такву географију неки виде као историјску епизоду која припада прошлости. За многе друге, сећање на злочине, масакре, протеривање, присилно расељавање, сексуално насиље и уништавање имовине, стално је присутно – отеловљено је у њиховом сопству и урезано у сећању. Рат и сећање, међутим, нису једино што је и даље присутно у садашњем времену; ту је и жеђ за правдом код оних који су рат преживели.

Као механизми ретрибутивног права, трибунали и сужења за ратне злочине важни су за излажење на крај са злочинима почињеним у рату. Ресторативни приступи правди такође су важни, не само зато што обухватају већи број људи, него и зато што укључују сећање, комеморацију и приказивање страдања и губитка на јавној сцени. И може се рећи да сви ти елементи доприносе исцељењу, и представљају предуслов за будућност без насиља. Женски суд за бившу Југославију - кога је чинио женски покрет, односно покрети жена из постјугословенских држава (Босне и Херцеговине, Црне Горе, Хрватске, Ко-

сова, Македоније, Словеније и Србије) – одржан је 2015. године у Сарајеву. Он је представљао први Женски суд у Европи. Била је то феминистичка интервенција намењена постизању ресторативне правде. У тој борби за правду и истину, Женски суд се супротставио заборављању насиља у ратовима у бившој Југославији, почињеног од стране већег броја злочиначких система, где су државни и недржавни чиниоци деловали против цивилног становништва, а нарочито жена. Женски суд се бавио јавном свешћу, етиком и моралношћу у вези са људским губитком. Политички мотив који се налазио у позадини ове иницијативе био је да се обезбеди да се прошлост не понови. Суд је настојао да расветли везу између индивидуалног и колективног у искуствима рата и насиља; да проблематизује ризике преношења трауме на следећу генерацију, и, напokon, да нагласи колика је важност сећања како би се обезбедило да се такво насиље не понови у будућности.

Утемељен на феминистичким концептуализацијама правде, одговорности и заштите као темељима трајног мира, Женски суд је обезбедио јавну платформу да се чује

женски глас. То је било место где су жене на јавној сцени могле да изнесу своја искуства неправде која им је нанета у рату, трајне боли и патње, као и да изразе отпор према рату и активистички се заложе за мир. Тако се Женски суд политички бавио женама које су преживеле и супротставио се метанаративу у коме су жене жртве, јер када се такав наратив гради и примењује, жена се тиме лишава сваке агенсности. Женски суд се састојао од панела о пет широко дефинисаних тема, а које су се тицале облика насиља којима су жене биле изложене. Ове теме су обухватале насиље над цивилима, сексуално насиље, економско насиље, војно насиље и етничко насиље.

На Женском суду, који је одржан у Босанском културном центру у Сарајеву, жене које су преживеле ратно насиље нашле су се у центру пажње. Говориле су пред стотинама жена које су стајале у тишини, пажљиво слушале и често плакале док слушају сведочанства жена из места као што су Сребреница, Дреница, Велика Круша, Дечани, Вуковар, да споменемо само нека, везана за њихова сећања на ратно насиље које су преживеле, чланове породице које су изгубиле, уништене

животе и срушене наде, али и борбу за правду и стратегије уз помоћ којих су поново изградиле своје животе. Сведокиње, међутим, нису биле саме. Њима су се придружиле и активисткиње, подршку су им пружиле медијаторке Женског суда које су изразиле солидарност и анализирале шири друштвени и политички контекст ратова у бившој Југославији пред судским већем и публиком.

Више од педесет жена говорило је о својим личним искуствима рата и насиља које су проживеле. Насиље које су описале сложеније је од оног конципираног у традиционалном законодавству. Њихова сведочанства су била индивидуална, али указују на методе насиља које су биле институционализоване и део политичке економије рата и система криминалитета који је обухватао бројне актере: државне војне и полицијске снаге, паравојне формације, плаћенике и мафију, где су границе ангажовања ових субјеката биле нејасне, а насиље било усмерено првенствено на цивилно становништво: жене, децу, младиће и старије особе.

Женски суд је представљао интервенцију усмерену на правду и истину, а против

заборављања рата и његових последица на животе жена и њихових заједница. Осим тога, он је допринео афирмацији преживљавања жена и бољем општем разумевању родне одређености ратног насиља... Три дана изношења сведочанстава показала су да су за сведокиње губитак и бол неизмерни, али да су надјачани њиховом борбом за правду, за активно сећање и против култура некажњивости. Оне су се бориле за обнову својих живота, живота својих породица и својих заједница. Такође су и неуморно тражиле правду. На Женском суду, сведокиње су још једном јасно ставиле до знања да се борба за правду и мир мора наставити.

*Још једна прича о женама
на Косову у социјализму:
Сива зона у међуиросјору*

Историја односа Косова и Србије у време социјализма, након распада социјалистичке државе, током деведесетих и након рата 1998-1999, генерално је занемарила друштвену историју, а нарочито историју жена. Историја и прикази догађаја јесу родно одређени, а о женама у њима једва да се спомиње иједно сло-

во. Интервенције у проучавању историје које су радиле научне раднице феминисткиње, ставиле су у фокус друштвене актере кроз усмену историју и биографске разговоре, чиме се показује на који начин се макро системи и лична искуства људи сударају и преплићу кроз свакодневицу. Један од таквих приказа јесте и животна прича Дидаре Ђорђевић из Призрена, која је након Другог светског рата, током нове епохе социјализма на Косову, напустила традиционални начин живота, постала учитељица и прихватила еманципацијску политику какву је у то време социјализам допуштао у бившој социјалистичкој Југославији и на Косову.

Социјализам је био модернистички пројекат, а образовање је имало улогу у његовој модернизацији. Социјалистичке државе омогућиле су женама приступ тржишту рада, иако су жене биле издвојене у ниже плаћеним делатностима и занимањима.²² Интеграција жена на тржиште рада темељила се на бинарним дефиницијама феминитета и маскулинитета.

²² Видети Julie Mertus, доступно само на енглеском, "Human Rights of Women in Central and Eastern Europe", *Journal of Gender, Social Policy and the Law*, Vol. 6 (2): 369-484, 1998.

Иако се сматрало да је социјализам у већој мери егалитаран и еманципативан за жене, социјалистичка држава и социјалистичке идеологије нису елиминисали конструкт мајчинства као друштвене и националне дужности.²³ Патријархат је остао чврсто укореван у свим друштвеним структурама. Међутим, жене су пружале отпор патријархату чак и по цену тога да буду изопштене из породице и заједнице. Према Дидариним речима „патријархат није подржавао ни женску реч, нити право на лични избор.“²⁴ Живела је у таквом окружењу и одупирала се стегама и међама које су ограничавале простор у коме би могла да пронађе свој глас и право избора. Њена животна прича говори о еманципацији жена у доба социјализма, нудећи поглед у свакодневна женска искуства. Но, њена прича такође омогућава разумевање комплексних, али и привремених родних односа на Косову након Другог светског рата. Дидарина прича говори о ослобођењу жена и њеном

²³ Рада Ивековић и Џули Мостов, *Од рода до нације*, доступно само на енглеском (Rada Iveković and Julie Mostov, *From gender to nation*, Ravenna: Longo, 2002).

²⁴ Мирослава Малешевић, *Дидара: Живојна прича једне Призренке*, Београд: Српски Генеалогски Центар, 2004, стр.65.

личном отпору симболичним и материјалним границама иза којих су стајале националне идеологије, религија и културне формације. Осим тога, она говори о новом женском субјективитету који се успостављао на Косову у време социјализма. Како Елифе Краснићи тврди, Дидара нуди контра наратив „о раздобљу у коме је све било подељено по етничком принципу, и све поједностављено и представљено као црно-бело, док Дидарина наратија указује на сиву зону која се јавља у међупростору.“²⁵

*Уметносћ као акџивизам:
Индивидуални рад уметница
на Косову и у Србији*

Уметнице на Косову и у Србији одиграле су важну улогу, користећи се уметношћу у свом бављењу ратом, национализмом, правдом и људским правима. У овом делу дат је приказ рада три уметнице: Саранде Богујевци, Милице Томић и Фљаке Халџити. Њихов рад је формиран на стецишту уметности као политичког ангажовања,

²⁵ Elife Krasniqi, “Didarja: Një Rrëfim i Munguar” [Didara: A Missing Narrative]. Преузето са <https://kosovotwopointzero.com/didarja-nje-rrrefim-i-munguar>.

уметности која дотиче тема рата, национализма, послератне правде, сећања и етике. Три уметничке интервенције, које су за ову прилику одабрале Богужевци, Томић и Хаџити, јесу политичке и баве се ратом и ратним злочинима, али и пропалим процесима помирења и границама у изградњи мира.

Уметнички пројекат *Саранда Богужевци* „Богужевци: визуелна историја“ приповеда о губицима и опстанку њене породице током рата на Косову 1998–1999.²⁶ Овај уметнички пројекат прича личну причу о ратном злочину почињеном над њеном породицом, када је паравојна формација *Шкорпиони* убила четрнаест припадника породице Богужевци, док је петоро деце преживело, међу којима и Саранда којој је тада било тринаест година, као и Јехона (11) и Фатос (12) који су такође учествовали на изложби као уметници. Ово је прича о личној и породичној трагедији у којој ауторка преноси лични наратив о свом искуству и преживљавању. Овај рад одаје почаст невиним жртвама рата и отвара простор за тражење правде, али такође доказује

²⁶ Видети усмено сведочење Саранде Богужевци на <http://oralhistorykosovo.org/saranda-bogujevci/>

и да правда јесте достижна. Изложба је у Београду изазвала велику пометњу која је ескалирала до насиља и њеног превременог насилног затварања.

Уметничка интервенција под насловом *ХУ Реконструкција злочина: изазов амнезији Милице Томић* бави се политиком сећања. Она проблематизује амнезију испитујући параноичне просторе који окружују национални, а одржавају их националистичке идеологије и осећања. Као критика национализма и искључујућег пројекта нације, она настоји да изгради етички субјект који је способан за памћење и сећање, а како би преиспитала рат, заборав, страх од Другог и ксенофобију. То је заправо критика нације и колективне амнезије. Овај рад такође проблематизује употребу и вишеструко значење појма помирења у политичком дискурсу, на институционалном нивоу, у уметности и свакодневном животу. Овај рад дестабилизује искључујуће категорије идентитета. Рад Милице Томић раздире зоне друштвености које су смештене у забораву и одупиру се сећању. За Милицу Томић, уметност не може да изневери сећање, јер захваљујући памћењу ратни злочини постају видљиви и тако се пр-

жа могућност да се постигне правда. На тај начин, уметност усмерена на активно памћење, тражење правде и политичку видљивост и артикулацију може да отвори простор деловања.

Рад *Фљаке Хаљити* *Наша смрт*, њихова вечера поставља питање етике представљања жртава ратног насиља у уметничким пројектима. Са нагласком на жртве и нестале особе за време рата на Косову 1998-1999, Фљака Хаљити се пита: „да ли је етички користити жртве као концепт за уметничко дело, и где је граница такве злоупотребе у овом случају и другим случајевима уметничког рада?“. Ово је важна интервенција која наглашава ризике политичке апропријације искуства жртве у служби политичких наратива. Овај рад критикује националне наративе о сопственом статусу жртве који се тематски везују за идентитет, емоције и културу. Позивајући се на метафору „наша смрт, њихова вечера“, Фљака Хаљити усмерава уметнике и публику на приче које о властитом животу конструишу саме жртве, и тако тражи нова средства како би се избегао ризик (поновне) виктимизације у уметничким интервенцијама и путем њих. Штавише, рад Фљаке Хаљити

дестабилизује конструкт жртве и изван 67
уметности, у политици и у медијима.

Нараџија о женском активизму на Косову и у Србији

Феминистичко истраживање бави се приповедањем прикупљених догађаја, прича и сећања, те препознавањем начина на који су они обликовали историју данашњице. Проучавање феминизма/феминизма кроз време не мора нужно да усмери пажњу на све феминистичке интервенције којима је истраживачица присуствовала, које је чула и доживела. Док се бави текстовима и праксама укорењеним у свакодневну политику њене генерације, истраживачица се такође бави наслеђем и сећањима својих претходница. Ова студија, међутим, није покушај реконструкције историографије феминизма и женског покрета на Косову и у Србији у прошлости и садашњости. Уместо тога, реч је о интервенцији чији је циљ да истакне историјску флуидност временских и просторних односа у феминизму – као идеји, теорији и политици – и укаже на његове одјеке у наративима и начинима ангажовања жена током деведесетих и касније.

Рат, односно ратови који су вођени у бившој Југославији деведесетих година прошлог века оставили су трајан печат и обликовали феминистички покрет и феминистичке идентификације. Као што је истакла Дубравка Жарков, феминисткиње „су биле прве које су разматрале како су распад Југославије и њено распарчавање утицали на њихов идентитет и шта је тај рат значио за њих лично и за њихов активизам.“²⁷ Рат је родно детерминисан као физичко и емоционално искуство. Овај родно одређен конфликт има огроман и трајан утицај на женску агенсност и идентитет. „Доминантни наративи“ југословенских сукоба маргинализовали су женску агенсност и опирање рату и национализму. И заиста, феминистичко организовање против рата на постјугословенским просторима остало је неистражен терен. Критика родно детерминисаног наратива југословенских ратова тако омогућава бележење женског деловања које је превазишло националне поделе и непрекидне феминистичке солидарности која се протеже до дана-

²⁷ Дубравка Жарков, Феминизам и распад Југославије: О политици рода и етницитету, (“Feminism and the Disintegration of Yugoslavia: On the Politics of Gender and Ethnicity”, *Social Development Issues*. 2003, p.3).

шњег дана. Мапирање женског ангажмана и политичког активизма дестабилизује родне наративе и маргинализовање жена у историјским приказима социјализама, пост социјализма, рата и послератног периода. Сагледавајући тако просторе постјугословенског феминизма као одраз разлике и разноврсности, ми такође настојимо да расветлимо и афирмишемо солидарност и потенцијал за транснационалне родне трансформације.

Однос између националног идентитета и женске солидарности пратио је женске покрете на свим постјугословенским просторима. Заправо, отпор рату је са собом носио сложене облике грађанског повезивања и солидарности међу феминистичким групама. Женска агенсност изражавала се на различите начине и у различитим тренуцима, док су се успостављале везе међу женама на постјугословенским просторима, као и на међународном нивоу. На постјугословенским просторима феминизам јесте обликовао отпор рату и национализму. Као што је Џил Бендерли (Jill Benderly) тврдила:

Женска солидарност изнад и изван националног идентитета учинила је

феминизам прилично јединственим друштвеним покретом у раздобљу у ком се већина других покрета, на различитим нивоима, национализовала, закључно са 1991. годином.²⁸

Настојимо да разумемо женску агенсност у свој њеној сложености, изазовима и потенцијалу феминистичких борби утемељених током рата. Због тога предлажемо да се знање лоцира кроз специфичне праксе које говоре о женској солидарности и пробијању граница: физичких, симболичких, емоционалних и имагинарних. Са овим циљем посматрале смо избегличке кампове у Македонији током рата на Косову. Избеглички кампови нису били места истакнутог организовања и солидарности жена. Они нуде место из кога се могу читати просторно-временске динамике женског деловања. Поред тога, феминистичка женска солидарност током рата противи се репетитивним темама и приказима родно детерминисаних наратива рата и национализма на постјугословенским просторима.

²⁸ Бендерли, цитат у Жарков 2003.

Камп користимо као парадигму људског стања, голог живота, односно, позајмиле смо израз Ђорђа Агамбена (Giorgio Agamben) као одраз *homo sacer*-а - производа суверене моћи. Тврдимо да, осим избегличког кампа као посебно ограничене спреге простора и времена, чак и простор уопште носи политичка значења и потенцијал агенсности. Избеглички кампови у Македонији 1999. године отворили су нове могућности и потенцијале за женско деловање. У избегличким камповима, жене са Косова су се ослањале на географију солидарности и оснаживања. Осим тога, искуство избеглиштва и организовање у камповима утицали су на стварање посебног релационог идентитета и на дефинисање сопства самих активисткиња. У том тренутку „многе активисткиње су повратиле свој активистички идентитет кроз подршку других активисткиња и свој рад у избегличким камповима.“²⁹

Као што Дејвид Харви (David Harvey) тврди, „места... увек зависе од рела-

²⁹ Никол Фарнсворт, *Историја је и жена прича*, доступно само на енглеском (Nicole Farnsworth, *History is Her-story Too*, Prishtinë: Kosovar Gender Studies Centre. Prishtinë: Kosovar Gender Studies Centre, 2008, p.149).

ционих процеса који их стварају, одржавају и растачу.“³⁰ Женско деловање у време рата и избегличких кампова у Македонији говори о стварању историјски оснажене агенсности које преобликује ограничења и границе. Као што је истакла Светлана Слапшак „неки наративи о женама јасно дефинишу женске просторе као лиминалне и периферне“.³¹ У избегличким камповима активисткиње су, заправо, стварале сигурне просторе како би жене избеглице могле да размењују своја искуства и добију подршку других жена.³²

Феминисткиње у Београду показале су солидарност према женама са Косова. Током ваздушних напада НАТО-а, оне су почеле да документују уплашеност „жена у Приштини и другим деловима Косова које су живеле у околностима екстре-

³⁰ Дејвид Харви, *Космополиитизам и географије слободе*, доступно само на енглеском (David Harvey, *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*, New York: Columbia University Press, 2009, p.190).

³¹ Светлана Слапшак, *Теоретизовање покрећливости жена на Балкану*, (*Theorizing Women's Mobility in the Balkans*, in *Gender and Identity: Theories from and/or on Southeastern Europe*, Belgrade: Women's Studies and Gender Research Center, 2006).

³² Farnsworth op.cit, p.155.

мног страха, терора и бола“.³³ Посећивале су жене на Косову, а затим наставиле да посећују косовске Албанке избегле у Македонију. У избегличким камповима у Македонији, покушавале су да сазнају кроз шта све су прошле те жене. Солидарност је била значајан концепт у феминистичком активизму на постјугословенском простору. Ослањајући се на дефиницију феминизма као политичког пројекта усмереног на укидање хијерархијских односа моћи, Лепа Млађеновић дефинише женску солидарност као чин који

се јавља када одлучим да саслушам Другу, да чујем њено искуство, да допустим њеној причи да изађе док ми је приповеда. То подразумева да се слажем да је свако искуство сваке жене подједнако вредно. Да сам сама себи важна, и да је и друга жена такође важна.³⁴

³³ Жарана Папић, *Рај на Косову, феминистичка политика и фашизам у Србији (Kosovo War, Feminist Politics and Fascism in Serbia)*, Belgrade: Women's Studies Centre, 1999).

³⁴ Лепа Млађеновић, (2015) *Политика Женске Солидарности*, доступно на <http://www.mreza-mira.net/vijesti/aktivnosti-mreze/lepa-mladjenovic-politika-zen-ske-solidarnosti>.

Интерсубјективно препознавање јесте главна карактеристика солидарности у овом случају. Ова дефиниција има за циљ неговање активног интереса за жене с друге „стране“, и настоји да трансформише размишљање и активне економије, који подржавају поделе и одржавање граница. Да нагласимо да сарадња са Другим/Другом јесте политички процес, а не израз сличности и/или разлике. То подразумева солидарност која настоји да укаже на вредност искуства сваке жене и да поништити све родне, етничке и расне хијерархије. Солидарност је политички чин. Поништавање хијерархија допушта женама агенсност и даје могућност трансформативне политике у постизању правде. Овим се објашњава позив Чандре Талпаде Моханти (Chandra Talpade Mohanty) на „политику ангажовања, а не политику превазилажења”.³⁵

Женска солидарност током рата на Косову 1998-99. такође сведочи о напетости између парадигми разлике и различито-

³⁵ Чандра Талпаде Моханти, *Феминизам без граница: Деколонизација теорије, и практиковање солидарности*, доступно само на енглеском (Chandra Talpade Mohanty, *Feminism without Borders: Decolonializing Theory, Practicing Solidarity*, Durham: Duke University Press, 2003).

сти/разноврсности у феминистичкој теорији. Док парадигма разлике има за циљ „смештање жене у средиште“, насупрот томе, парадигма различитости/разноврсности тежи да „деконструира центре“. Ипак, обраћање пажње на родне разлике не супротставља те разлике као показатељ инфериорности, већ једнакости и узајамног процеса конституисања субјекта. У томе је значајна сложеност субјективитета и политичког деловања. Солидарност која превазилази разлике такође представља и етички однос унутар претпостављеног „ми“ колективитета. Заиста, солидарност може да почне од осећања. Надаље, она се проширује у процес сусретања упркос националним разликама.

Слично појму „местизе“ који је сковала Глорија Анзалдуа (Gloria Anzaldúa)³⁶, феминисткиње на постјугословенским просторима користиле су симбол границе као симбол поделе, док су га истовремено трансформисале кроз рад самоидентификованих активисткиња које су

³⁶ Gloria Anzaldúa, *Појранична земља/Ла Фронтира: Нова Местиза*, доступно само на енглеском (Gloria, E. Anzaldúa, *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*, San Francisco, CA: Spinsters/Aunt Lute, 1987).

те границе укидале. Тако је активисткиња, као сведок бола Друге, једнака сведоку као политичком актеру. Зато је битно нагласити „важност временитости и редоследа деловања у односима између актера током конструисања значења“.³⁷ Просторни односи и дијалози који превазилазе границе, као што су сусрети *лицем у лице* усред рата, нису укључивали само описивање искустава, него и испитивање њиховог утицаја на идентификације феминистичких активисткиња. Ова политичка солидарност настала је из процеса преговарања о политици разлике. Као таква, феминистичка пракса солидарности омогућава разумевање начина на који се разлика укршта са успоставом феминистичког и активистичког идентитета жене.

Лоцирање женске агенсности кроз размисљања о разликама важно је за трансформативну феминистичку политику и будућност женског активизма. О томе сведочи и феминистичка солидарност на постјугословенском простору. Женска активистичка искуства пратила су

³⁷ Силвија Валби, *Криза*, доступно само на енглеском (Sylvia, Walby, *Crisis*, Cambridge: Polity Press, 2017, p.17).

промишљања појмова разлике, која су 27 обликовала феминистичку солидарност на локалном и регионалном нивоу. Домен женског деловања био је сложен и постојао је у различитим групама и заједницама унутар цивилног друштва у настајању на постјугословенском простору. Истичући разлику у том мноштву активистичких група, Лепа Млађеновић је навела да је главна „разлика између невладиних организација за људска права и феминистичких невладиних организација та што су феминисткиње инсистирале на етици разлике“.³⁸

Женско деловање током рата свакако је представљало место за супротстављене историје и сећања на рат и родно детерминисане ратне праксе, као и његове последице на тело, културу и политику. Феминистичка солидарност подразумевала је не само лоцирање, него и супротстављање хијерархијском реструктурирању родно детерминисане разлике унутар националистичких идеологија. Као што је истакла Ана Мишковска Кајевска, „гово-

³⁸ Лепа Млађеновић, Белешке феминистичке лезбејке за време рата, (Notes of a Feminist Lesbian during Wartime”, *European Women’s Studies Journal*, 2001, Vol. 8(3), p.386).

рећи о „прекорачењу граница“ или „пре-
лажењу линија“, феминисткиње су нагла-
силе изразито одважан наставак своје
сарадње упркос новоуспостављеним етнич-
ким и државним линијама разграничења“.³⁹
Ово представља израз политичке аген-
сности у најбољем смислу. Феминистичку
солидарност у рату на постјугословен-
ском простору је можда најбоље обја-
снила Чандра Талпаде Моханти речима, да

јединство жена као жена најбоље се
разуме не као нешто *дано*, на темељу
природног/психолошког заједништва;
то је нешто за шта треба радити и
борити се - *кроз историју*.⁴⁰

³⁹ Ана Мисковска Кајевска, Феминистички активизам у
рату: феминисткиње Београда и Загреб у деведесетим,
доступно само на енглеском (*Feminist Activism at War:
Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*, New York:
Routledge, 2017, p. 8).

⁴⁰ Чандра Талпаде Моханти, Феминистички сусрет: ло-
цирање политике искуства, доступно само на енгле-
ском (Chandra Talpade Mohanty, “Feminist Encounter:
Locating the Politics of Experience” in Phillips, A.
(1998) *Feminism and Politics*, Oxford: Oxford Univer-
sity Press, 1998, p. 264).

Током протеклих деценија у постјугословенском простору, пуно се радило на питањима феминизма и рода, што се види на примерима деловања бројних женских група и организација, као и на примерима продукције знања и културног стваралаштва који су обликовани политиком отпора и еманципације. Ипак, као посебна одлика постјугословенског друштва, био је и однос појединачних новостворених држава према женским покретима и организацијама, са тенденцијом да занемари овај женски простор као чвориште носталгије и губитка, па самим тим и као чвориште потенцијала за преиспитивање критеријума веродостојности доминантних етноцентричних, пост транзиционих/неолибералних и патријархалних идеологија у овој стално превирућој геополитичкој зони нелагоде. Феминистичка, женска и родна питања узбуркивала су укорењене предрасуде и конформистичке позиције, не нудећи никакве гаранције у односу на исходе политике друштвене трансформације.

Ова студија имала је за циљ да покуша да одговори на питање: У којој мери је

женско и феминистичко ангажовање рефлектовало и учествовало у друштвеним променама и продукцији знања у време разарања и укидања Југославије, као и на питање како се то перципира данас. Одговор би гласио да се кроз продуктивно ангажовано феминистичко и женско деловање очувало критичко знање, политичко разумевање друштвене трансформације која је бавећи се заједничким проблемима трагала за еманципаторским моделима друштвене промене у једном праведнијем, али што је још важније, заједничком смеру једнакости и солидарности.

Сва нова истраживања која се крећу између политике друштвених покрета и политике продукције знања теже ка томе да превазиђу стање резигнације и очаја, које су многе феминисткиње и активисткиње, актерке, културне раднице, истраживачице и научнице осећале током и након ратних деведесетих. У том процесу, афективне мреже личних односа и даље играју истакнуту улогу у проналажењу алтернативних путева за разговоре о еманципаторској политици која се огледа у феминистичкој акцији, теорији и друштвеној критици. Ови лични односи

ни на који начин не творе неко скривено и сигурно уточиште, већ подстичу развој заједничких начина размишљања и промовишу нове стратегије отпора против све софистициранијих, неолибералних начина одржавања и потпиривања патријархата, против сукоба, криза и других хегемоних механизма који и даље служе очувању неједнаких односа моћи. Ти лични односи, пре свих, лични односи активисткиња и даље представљају мобилне и друштвено напредне ‘епистемолошке ћелије’, које настају као резултат политике пријатељства и критичког мишљења.

Интервјуи са женама постјугословенског простора које су политички, културно, друштвено ангажоване, дају вредан увид у њихове различите позиције бављења овим питањима. Представљајући заједничку феминистичку основу, ове различите позиције нас чине свеснима да су локалне специфичности и солидарност изнад свих разлика нужне. Као такве, ове различите позиције се одупиру деполитизованом ставу мултикултуралистичких политика и нуде платформу за стварање теорије и праксе које произлазе из локалних специфичности.

Утемељењем феминистичких и женских питања, достигнућима и борбом, све жене су показале да се, упркос изазовима са којима су се суочавале у свом животу, раду и активностима, увек вреди борити и живети за еманципацију, слободу и солидарност. За све њих, циљ је одувек био јасан: друштвено, политички, економски, културно ослобођено друштво, бескласно и једнако за све.

Постаје очигледно да друштвена дијагноза историје садашњости на постјугословенском простору захтева континуитет с другим феминизмима – прошлим и актуелним – који прате исту црвену нит идеје о слободи и социјалној правди. Из прошлости се такође јасно види да су жене у социјализму заправо имале највише користи од женског ангажовања и феминистичке борбе, али нажалост не задуго. Све те активистичке, културалне, теоријске рефлексije о еманципаторним политикама конкретних материјалних процеса, као и све социјално освешћене феминистичке захтеве из прошлости, данас је нужно повезати са другим, сличним локалним, али и интернационалним праксама. Једино тако могуће је одупрети се свеprisутном не-

олибералном присвајању феминизма и његових прошлих и садашњих покрета, одн. неолибералној апропијацији која ствара представу лажне реалности у којој жене привидно имају слободну вољу да бирају начин на који желе да живе. У исто време, ова лажна обећања крију пораст насиља на свим нивоима: структурном, породичном, сексуалном, и симболичком.

Користећи аналитичке ресурсе које су нам омогућиле разне друштвено-политичке студије о трансформативној политици културних и родних студија, ово истраживање такође указује на неке важне белешке о друштвено ангажованом раду жена и њиховим феминистичким стратегијама које инсистирају на политици једнакости и ангажују се око заједничких друштвено-политичких и културних иминација будућности. У ширем смислу, студија је усмерена ка материјалистичкој/феминистичкој критици историјског контекста и теоријског знања, политичком позиционирању, дискурзивној анализи и редефинисању самог друштвеног субјекта. Поред тога, следећи претходна истраживачка искуства и резултате, ова студија се бави критичким ишчитавањима прошлости чија је намера: „појача-

ти гласове обесправљених, разоткрити кривицу политички несвесног, продубити и проширити грешке које настају у давању легитимитета које има *status quo*".⁴¹ Вредност такве критике лежи у њеној способности да помогне у разматрању „заједничке појаве подређених, резидуалних, емергентних, алтернативних и противничких културалних сила према доминантним силама, са којима се налазе у различитим односима инкорпорације, преговарања и отпора".⁴²

На крају, важно је рећи да заједничка женска борба данас носи у себи сва прошла еманципацијска женска деловања и подржава специфичнији и утемељенији став према појединачним субјективитетима који су колективно повезани и оријентисани ка споља концептом „одрживости". Позивајући се на Розу Брајдоти (Rosi Braidotti), студију закључу-

⁴¹ Кирнен Рајан, Нови историцизам и културни материјализам, досупно само на енглеском (Kiernan Ryan, *New Historicism and Cultural Materialism: A Reader*. London, Arnold. 1996, p. XV).

⁴² Алан Синфилд, Културни материјализам и политика дисидентског читања, доступно само на енглеском (Alan Sinfield, *Faultlines: Cultural Materialism and the Politics of Dissident Reading*, Oxford, Clarendon Press. 1992, p. 9).

чујемо захтевом за поновним настајањем једног сингуларног политичког субјекта кроз материјално утемељено осећање одговорности и етичке урачунљивости када су у питању друштво и његово окружење базирано на претходном знању и искуствима (пост)југословенских феминисткиња. Приликом редефинисања политичког субјекта, важна су одржива померања, измештања или промене отеловљене у његовом активном отпору према ризику да буде увучен у комодификацију властите различитости. Оно што је најзначајније за саму идеју „настајања“ јединственог политичког субјекта јесте да је „његов временски оквир увек неко предбудуће време (*future anterior*), што ће рећи, време које повезује садашњост и прошлост кроз чин конструисања и актуализовања могућих будућности“.⁴³ А наша будућност, као што су се сви који су учествовали у интервјуима и разговорима око ове студије сложили, иде ка старој феминистичкој идеји заједничког, социјално једнаког, праведног и хуманог друштва.

⁴³ Рози Брајдоти, Транспозиције: О номадској етици, доступно само на енглеском (Rosi Braidotti, *Transpositions: On Nomadic Ethics*. Cambridge and Malden, MA: Polity, 2006).

Библиографија

- Agamben, Giorgio (1998) *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford California: California University Press.
- Anzaldúa, E. Gloria (1987) *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*, San Francisco, CA: Spinsters/Aunt Lute.
- Benderly, Jill (1997) "Rape, feminism and nationalism in the war in Yugoslav successor states". in L. West (ed.) *Feminist nationalism*, London: Routledge. 59-72.
- Braidotti, Rosi (2006) *Transpositions: On Nomadic Ethics*. Cambridge and Malden, MA: Polity.
- Clark, Howard (2000) *Civil Resistance in Kosovo*, London: Pluto Press.
- Davis, Angela Y. (2012) *The Meaning of Freedom: And Other Difficult Dialogues*. San Francisco: City Light Books.
- Dimitrijević, Olga, and Maja Pelević (2016) *Freedom: The Most Expensive Capitalist Word*. Belgrade: Bitef Production. Retrieved from <http://festival.bitef.rs/event/freedom-expensive-capitalist-word/>.
- Douglas, Mary (1966) *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London, UK: Routledge.
- Foucault, Michel (2003) *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975-1976*. New York, NY: Picador.
- Foucault, Michel (2008) *The Birth of Biopolitics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Fransworth, Nicole (2008) *History is Herstory Too*, Prishtinë: Kosovar Gender Studies Centre.
- Gržinić, Marina (2010) "From Biopolitics to Necropolitics and the Institution of

Contemporary Art”, *Pavilion, Journal for Politics and Culture*, No.14: 9-94. 89

Harvey, David (2009) *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*, New York: Columbia University Press.

Hass, Catherina (2001) “*Qu’appelle-t-on une guerre? Enquêtes sur le nom de guerre aujourd’hui.*” Phd diss., Université Paris 8, Paris.

Herscher, Andrew and Rieldmayer, Andras (2001) *The Destruction of Cultural Heritage in Kosovo*, Cambridge: Kosovo Cultural Heritage Survey.

Human Rights Watch (2001) *Under Order: War Crimes in Kosova*. Retrieved from <http://www.hrw.org/reports/2001/kosovo>.

Husanović, Jasmina (2011) “Feminističke ekskurzije, transverzalnosti, traverzije: o punoljetnim iskustvima solidarnosti i zajedništva u proizvodnji znanja i emancipativnoj politici”. In: *Feminizam – politika jednakosti za sve*. Jelena Petrović and Damir Arsenijević (eds.). Belgrade: ProFemina.

Iveković, Rada and Mostov, Julie (2002) *From gender to nation*, Ravenna: Longo.

Kajevska, Miskovska Ana (2017) *Feminism at War: Belgrade and Zagreb in the 1990s*, New York: Routledge.

Krasniqi, Elife (2016) “Didarja: Një Rrëfim i Munguar” [Didara: A Missing Narrative]. Retrieved from <https://kosovotwopointzero.com/didarja-nje-rrëfim-i-munguar>.

Krasnići, Vjollca (2019) “Frames of Just War: Media and Political Discourse in Kosovo during the Haradinaj Trials” in

- K. Bachmann et al. (eds.) *International Criminal Tribunals as Actors of Domestic Change. The Impact on Media Frames*. Bern, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- Kristeva, Julia (1982) *Powers of Horror: An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press.
- Ljubojević, Ana (2019) "Between acknowledgment and denial: the Serbian narrative of the war and shifts in media frames" in K. Bachmann et al. (eds.) *International Criminal Tribunals as Actors of Domestic Change. The Impact on Media Frames*. Bern, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.
- Malesević, Miroslava (2004) *Didara: Životna priča jedne Prizrenke*, Beograd: Srpski Genealoski Centar.
- Marx Karl (1981) *Capital, Volume 3*. New York: Penguin Books.
- Marx, Karl (1976) *Capital, Volume 1*. New York: Penguin Books.
- Mbembe, Achille (2003) "Necropolitics". Translated by Libby Meintjes. *Public Culture* 15, No. 1:11-40.
- Mertus, Julie (1998) "Human Rights of Women in Central and Eastern Europe", *Journal of Gender, Social Policy and the Law*, Vol. 6 (2): 369-484.
- Mladjenović, Lepa (2001) "Notes of a Feminist Lesbian during Wartime", *European Women's Studies Journal*, Vol. 8(3): 381-391.
- Mladjenović, Lepa (2015) *Politika Ženske Solidarnosti [Women's Politics of Solidarity]*. Retrived from <http://www.mreza-mira.net/vijesti/aktivnosti-mreze/lepa-mladjenovic-politika-zenske-solidarnosti>.

- Mohanty, Talpade Chandra (2003) *Feminism Without Borders: Decolonializing Theory, Practicing Solidarity*, Durham: Duke University Press. 91
- Mohanty, Talpade Chandra (1998) "Feminist Encounter: Locating the Politics of Experience" in Phillips, A. (1998) *Feminism and Politics*, Oxford: Oxford University Press. 254-272.
- Papić, Žarana (1999) "Kosovo War, Feminist Politics and Fascism in Serbia", Belgrade: Women's Studies Centre.
- Petrović, Jelena (2018) "What Does the Freedom Stand for Today?" In: *Border Thinking* (ed. Marina Gržinić), Berlin: Stenberg press and the Academy of Fine Arts Vienna. 108-122.
- Ryan, Kiernan (1996) *New Historicism and Cultural Materialism: A Reader*. London, Arnold.
- Sinfield, Alan (1992) *Faultlines: Cultural Materialism and the Politics of Dissident Reading*. Oxford, Clarendon Press.
- Slapšak, Svetlana (2006) "Theorizing Women's Mobility in the Balkans", in *Gender and Identity: Theories from and/or on Southeastern Europe*, Belgrade: Women's Studies and Gender Research Center.
- The Mavrovo Declaration (2000) Retrieved from http://www.transeuropeennes.org/en/articles/91/The_Mavrovo_Declaration.html
- Walby, Sylvia (2017) *Crises*, Cambridge: Polity Press.
- Žarkov, Dubravka (2003) "Feminism and the Disintegration of Yugoslavia: On the Politics of Gender and Ethnicity", *Social Development Issues*. 1-19.

Извори са интјернета

- www.z2ogalleria.it/1/wp-content/uploads/2012/01/Milica_Tomic1.pdf
- <http://www.seecult.org/vest/bogujevci-vizuelna-istorija>
- http://www.transeuropeennes.org/en/37/the_women_caravan.html
- http://www.memory-culture-art.org/artists/flaka_haliti.html
- <http://www.zenskisud.org/en/>

Кратке биографије ауторки

Др Вјолца Краснићи је социолошкиња. Предаје на Филозофском факултету Универзитета у Приштини. Докторирала је на Универзитету у Љубљани, магистрирала на теме рода, развоја и глобализације на Лондонској школи економије и политичких наука (ЛСЕ), а дипломирала је филозофију и социологију на Универзитету у Приштини. Њени истраживачки интереси су родна, национална и колективна меморија, изградња државе, изградња мира и послератна обнова. Објавила је бројне чланке, поглавља књига и извештаје о овим питањима, укључујући: *Frames of Just War: Media and Political Discourse in Kosovo during the Haradinaj Trials u International Criminal Tribunals as Actors of Domestic Change: The Impact on Media Frames*, уредио К. Bachmann i dr. (2019); *War, Law, and Justice in Kosovo u International Criminal Tribunals as Actors of Domestic Change: The Impact on Institutional Reform* уредио К. Bachmann i dr. (2018); *The Topography of the Construction of the Nation in Kosovo u Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe* уредио Р. Kolsto (2014); *Another Report on the Banality of Evil: The Cultural Politics of the Milošević Trial in Kosovo*, у *The Milošević Trial: An Autopsy* уредио Т. Waters (2013); *Imagery, Gender and Power: The Politics*

Др Јелена Пејровић је феминистичка научница, теоретичарка уметности и ауторка. Она је главна истраживачица (ПИ) пројекта: *Art Geographies: The Politics of Belonging* у Институту за уметничку теорију и студије културе Академија ликовних уметности, Беч (финансира The Austrian Science Fund FWF кроз Elise Richter Program 2019-2023). Ко ауторка је текстова, догађаја, изложби и пројеката везаних за (пост)југословенске теме – посебно у погледу друштвене историје, теорије уметности и феминизма. Докторирала је на ИСХ-Факултету хуманистичких наука у Љубљани (2009). Од 2008. до 2014. године била је активна чланица нове југословенске теоријске групе Група *Сјоменик*. Године 2011. постала је суоснивачица и чланица феминистичког кураторског колектива *Red Min(e)g* (www.redmined.org). Као иницијаторка курса *Жива архива: феминистичко културно и савремене уметничке праксе* предавала је на Академији ликовних уметности и дизајна Универзитета у Љубљани (2014-2017). Од 2015. до 2017. године именована је за професорку за Студије историје уметности Централне и Југоисточне Европе на Академији ликовних уметности у Бечу.

Palgrave Macmillan објавила је њену књигу *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia: The Politics of Love and Struggle* 2019. године.

Др Дубравка Стојановић је историчарка и професорка на Одељењу за историју, Катедра за савремену општу историју на Универзитету у Београду. Ради на питањима демократије у Србији и на Балкану крајем 19. и почетком 20. века, интерпретацијама историје у новим српским уџбеницима, социјалној историји, процесу модернизације и историји жена у Србији. Консултанткиња је Специјалног известиоца за људска права Уједињених нација у областима културе и образовања. Учествовала је на многим конференцијама у земљи и иностранству и држала предавања на Сорбони, Универзитету Колумбија, Универзитету Станфорд, Универзитету Хумболт, Универзитету у Љубљани, Загребу, Сарајеву, Атини, Софији, Копенхагену итд. Са Миланом Ристовићем, уредница је *Годишњака за друштвену историју*. Потпредседница је Балканског комитета за образовање у области историје коју организује Центар за демократију и помирење у југо-источној Европи, Солун, Грчка. Објавила је девет књига, укључујући и књигу о светској историји: *Усион глобалној свету 1885-2015*. За књигу *Србија и де-*

мокрашија: 1903-1914 добила је Награду града Београда за друштвене и хуманистичке науке за 2003. годину. *Центар за мир и развој демократије* доделио јој је 2011. године награду за мир, за њен мировни ангажман започет 1993. године, током рата у бившој Југославији. Године 2012. добила је награду за освајање слободе намењену женама које се баве активизмом и људским правима. Добила је француски орден Chevalier de l'Ordre national du Mérite. 97

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

141.72(497.1)

141.78

141.72:7(497.11)"19/20"

КРАСНИЋИ, Вјолца, 1972-

Белешке о (пост) југословенском женском
активизму и феминистичким политикама /
Вјолца Краснићи и Јелена Петровић ; [превод на
српски Тијана Парезановић и Милан
Марковић, превод на албански Наиле Маља Имами].
- Београд : Фондација Јелена
Шантић, 2019 (Београд : Алта Нова). - 97, 103
str. ; 18 cm

Prevod dela: Notes on Post-Yugoslav Women's
Activism and Feminist Politics. - Насл. стр.
приштампаног превода: Shënime mbi aktivizmin e
grave dhe politikën feministe në pas-
Jugosllavi / Vjollca Krasniqi dhe Jelena Petro-
viq. - Оба рада штампана у међусобно
обрнутим смеровима. - "Овај документ је део
пројекта 'Хероине мира - Приче изван
преговарачког стола' ... " --> импресум. -
Тираж 300. - Стр. 1-13: Женско у поствремену
и у постпростору / Дубравка Стојановић. -
Кратке биографије ауторки: стр. 94-97.
- Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија: стр. 89-92.

ISBN 978-86-81592-00-7

1. Петровић, Јелена, 1974- [аутор]

а) Феминизам -- Југославија б) Постмодернизам
-- Друштвени аспект в) Феминизам -- Уметност --
Србија -- 20в - 21в

COBISS.SR-ID 278446348

SHËNIME MBI AKTIVIZMIN E GRAVE DHE
POLITIKËN FEMINISTE NË PAS-JUGOSLLAVI

Botues:

Fondacioni Jelena Shantiq
Vojvode Shupljikca 11a
11000 Beograd, Serbi
www.fjs.org.rs

Për botuesin:

Irina Lubiq

Teksti hyrës:

Dubravka Stojanoviq

Autoret e studimit:

Vjollca Krasniqi dhe Jelena Petroviq

Dizajni:

Jana Orsholiq

Përkthimi dhe korrigjimi gjuhësor:

Naile Mala Imami

Shtyp: *Alta Nova*, Beograd

Ekzemplarë: 300

ISBN 978-86-81592-01-4

Ky dokument është pjesë e projektit „*Heroinat e pages - Rrëfimet jashtë tryezës së bisedimeve*“, të cilin e mbështeti financiarisht Fondi Ballkanik për Demokraci i Fondit të Mareshalit Gjerman të Shteteve të Bashkuara. Mendimet dhe pikëpamjet e shprehura në këtë botim nuk i paraqesin qëndrimet e Fondit Ballkanik për Demokraci, Fondit të Mareshalit Gjerman të Shteteve të Bashkuara, ose partnerëve të tyre.

B | T | D

The Balkan Trust
for Democracy

A PROJECT OF THE GERMAN MARSHALL FUND